

ПРОБЛЕМИ ЕТНО-КУЛЬТУРНОЇ АТРИБУЦІЇ ПАМ'ЯТОК НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ, ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ І ПРИЛЕГЛОМУ ПОЛІССІ НАПРИКІНЦІ СЕРЕДНЬОГО І ПІЗНЬОМУ ПЕРІОДАХ ЕПОХИ БРОНЗИ

“...Плохая изученность, незнание, а иногда и сознательное игнорирование археологических материалов Украины привело к тому, что в работах...археологов этих (передвоенных – М.Б.) лет много неправильного. Тенденциозность, национализм и сугубо миграционистский характер некоторых исследований запутали и во многом исказили представление об историческом процессе, происходившем на территории Северо-Западной Украины. Например, в соответствии с распространенной в польской археологической литературе точкой зрения в эпоху бронзы на территории Западной Украины не было ни одной самостоятельно возникшей и развивающейся археологической культуры”.

С.С. Березанская, Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 8-9.

У межиріччі верхів'їв Західного Бугу, Горині і Збруча відома група пам'яток – в основному поховань – яку різні дослідники відносять до різних археологічних культур. Мова йде про відомі кургани і ґрунтові поховання в Івані, захоронення в Нетішині, Городку-Пасовищі, Скірче, Дубно-Сурмичах, Сморгдві, Майдан-Липі і Боратині.

З історії проблеми. К. Лагодовська першою звернула увагу на західноволинські пам'ятки середнього періоду епохи бронзи, зарахувавши їх до комарівської культури [Лагодовська, 1948, с. 62-78]. У 1953 р. В. Рибалова розділила комарівську культуру на низку варіантів, серед яких т. зв. волинсько-тщинецький розмістила власне між Бугом і Случчю [Рибалова, 1953]. Про комарівську приналежність південноволинських пам'яток писав і І. Свешніков [Swiesznirow, 1967, s. 39-107], однак на конференції в Донецьку у 1979 р. Ігор Кирилович виступив з тезою про волинську групу, але вже тщинецько-комарівської культури, до якої зарахував і згаданий курган Івані ІІ [Свешников, 1979, с. 78-79]. Натомість, С. Березанська вищеназвані пам'ятки Волинської височини і прилеглого Полісся виділяє у рівненський варіант виокремленої нею східнотщинецької культури, до якого зараховує Нетішин, Кустівці [Bierezańska, 1967, s. 205]. Свого часу до рівненського варіанту дослідниця відносила навіть курган в Івані ІІ [Березанская, 1972, с. 126]. Однак, десятиліття по тому, Софія Станіславівна змінила думку, зарахувавши курган Івані ІІ до комарівської культури [Березанская, 1982, с. 56]. В результаті ситуація виглядає дивною: в самому центрі рівненського варіанта східнотщинецької культури виявляється яскрава і неординарна пам'ятка, яка “не вписується” у задану схему, оскільки, на переконання вченої, належить іншій культурі. В чому слід беззаперечно погодитися із С.Березанською, так це в тому, що “...і в територіальному, і в природно-кліматичному, і культурному відношеннях рівненська група пам'яток є цілком окремишим явищем, якому притаманні лише йому властиві ознаки” [Березанская, 1972, с. 128].

А, раз так, то чому б сьогодні, зважаючи на винятковість цієї групи пам'яток, не звернутися ще раз до праць нині незаслужено призабутого (а, може, нехотячи й “витісненого” з цієї проблематики) І. Артеменка, який ще на початку 1960-их рр. відкрив сосницьку культуру (за С. Березанською – східнотщинецьку). Сосницька культура в середньому і на початку пізнього періоду епохи бронзи займала Середнє і Верхнє Подніпров'я і райони Прип'яті, де межувала із тщинецькою культурою. Саме в розглядуваному районі, “... в межиріччі Случі і

Стиру, – на думку І. Артеменка, – виділяється змішані пам'ятки комарівської, тцінецької і сосницької культур”, які в таксономічному плані дослідник охарактеризував як контактну зону названих культур [Артеменко, 1987, с. 113, 109]. Остання назва невдала з двох причин: по-перше, пам'ятки Рівненщини, про які йде мова – в межиріччі Стиру і Случі – за схемою І. Артеменка (1987) неможливо зарахувати до жодної з культур, що є нонсенсом; по-друге, оригінальність і самотність вищезазначених пам'яток у верхів'ях Случі, Горині, Стиру і Західного Бугу (що відмічають усі без винятку дослідники), сигналізує, скоріш за все, про окремішне культурне явище, яке не було ні “контактною зоною”, ні “периферійним проявом сусідніх культур”. Тому, зарахування вищезгаданих пам'яток кінця середнього- пізнього періодів епохи бронзи з межиріччя верхів'їв Случі і Західного Бугу до східнотцінецької (тцінецької – за С. Березанською, 2004) чи комарівської (тцінецько-комарівської за І. Свешніковим, 1990), вважаємо помилковим.

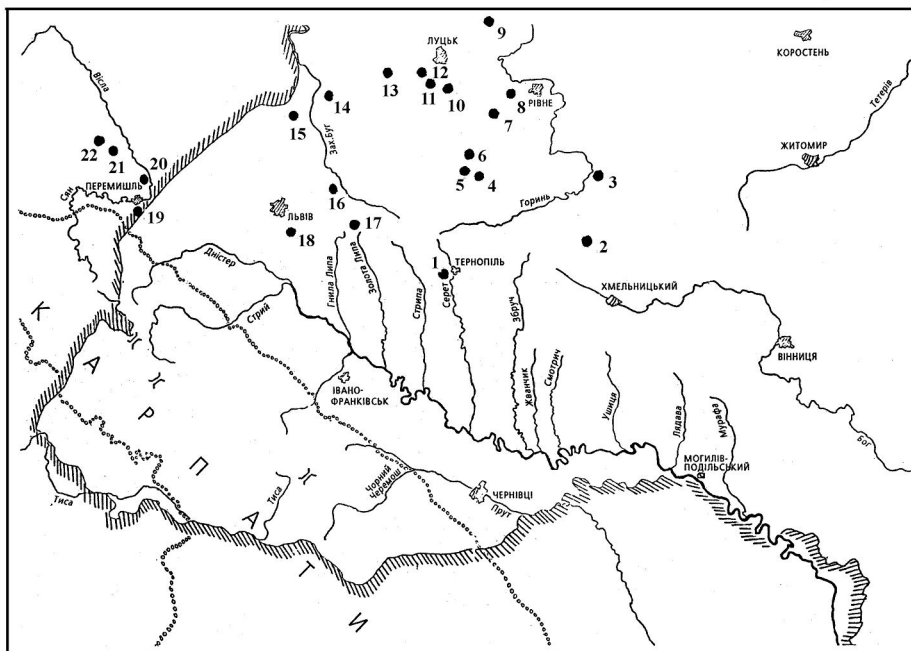

Рис. 1. Розміщення пам'яток ранніх фаз розвитку висоцької культури:

1 – Петриків; 2 – Антоніни; 3 – Нетішин; 4 – Коритне; 5 – Дитиничі; 6 – Дубно-Сурмичі; 7 – Іване; 8 – Пересопниця; 9 – Майдан-Липно; 10 – Боратин Великий; 11 – Скірче; 12 – Городок-пасовище; 13 – Зимно; 14 – Вільхове; 15 – Белз; 16 – Кам'янка Буська; 17 – Почапи-Хильчиці; 18 – Звенигород; 19 – Роживівці; 20 – Перемишль; 21 – Городисько Долішне; 22 – Ярослав

Fig. 1. Location of the sites of early stages of the development of Vysots'ka culture:

1 – Petrykiv; 2 – Antoniny; 3 – Netushyn; 4 – Korytne; 5 – Dytynychi; 6 – Dubnj-Surmychi; 7 – Ivane; 8 – Peresopnyts'a; 9 – Majdan-Lypno; 10 – Boratyn Velykij; 11 – Skirche; 12 – Horodok-pasovysche; 13 – Zymno; 14 – Vil'khove; 15 – Belz; 16 – Kamjanka-Buz'ka; 17 – Pochapy-Khil'chyski; 18 – Zvenyhorod; 19 – Rozhybivtsi; 20 – Premyshl'; 21 – Horodys'ko Dolyshnje; 22 - Jaroslav

Засадничо “слабким” місцем у цих побудовах наших попередників було ігнорування впливу тогочасних спільнот степової смуги Причорноморської України на племена Північного Поділля і Західної Волині: спершу катакомбної культури, а згодом носіїв культурного кола Бабино (багатоваликової кераміки), пам'ятки яких виявлено практично на усій території поширення пізнішої висоцької культури. Це доводить, що землі, які займала остання, ще задовго перед її появою були включені (на відміну від тцінецької і сосницької (східнотцінецької – за С. Березанською) культур), в орбіту центрально- та східноєвропейського впливу, а отже розвиток культури на цій території відбувався під значними імпульсами в т. ч.,

мабуць, й етнічними, із середовища степових і східнолісостепових спільнот. Ці контакти, (а в часи висоцької культури – із білогрудівським і сабатинівським середовищем) корінним чином змінили місцевий поховальний обряд і призвели до формування самобутнього керамічного комплексу, металевих і кістяних речей вжитку (шпилька з протуберанцями з Глинська, навершя списа з Піддубець, кістяний псалій з Безла, сокира з Коритного та ін.).

Ця обставина, а також перегляд (у бік подавлення) хронології пам'яток епохи бронзи на заході Українського Лісостепу, дали підстави у 2004 р. висловити припущення, що прото- і ранньовисоцькі пам'ятки на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі формуються на однаковому із білогрудівською культурою підґрунті: на старожитностях культурного кола Бабино (багатоваликової кераміки). При цьому носії бабинського кола пам'яток не просунулися північніше широти Луцька-Рівного, тобто, не проникали у зону лісів, яка була зайнята тшінецькою культурою [Бандрівський, 2004, с. 7-18].

Висоцька культура і проблема визначення її нижньої дати

На сьогоднішній день найпоширенішими є дві теорії походження висоцької культури. За першою з них, висоцька культура виникла у середовищі племен комарівської культури [Канівець, 1953, с. 44], за другою – і висоцька, і комарівська культури розвивались на різних територіях [Swiesznikow, 1967, s. 6]. Висловлюючи сумніви щодо комарівського підґрунтя висоцької культури, С. Березанська вважає, що обидві культури не лише розвивались на різних територіях, але й на якомусь етапі, були синхронними [Березанская, 1985, с. 436].

Про значно раніше походження висоцької культури, ніж це уявлялось донедавна, слід було вести мову давно. Вже в той час підставою для такого перегляду могли служити, наприклад, шпильки з протуберанцями у верхній половині стержня з могильника у Висоцьку (а віднедавна – і з Глинська поблизу Жовкви) та шпилька з кільцеподібною голівкою із могильника Чехи-Лугове*. Обидва ці типи шпильок добре відомі у ранньобілогрудівських і сабатинівських комплексах та культурі Ноа, тобто не пізніше XVI-XIII ст. до нар. Хр.** Шпильки з кільцеподібною голівкою на кшталт з Чех-Лугового, можливо, мали б датуватися ще ранішим часом, оскільки аналогічні за формою шпильки широко представлені в унетичській культурі [Filip, 1966, s. 64], яка припиняє своє існування близько 1750 Cal.BC. Тому вже не видається дивним, що на могильниках лужицької культури (в т. ч. тарнобжеської групи) вищеназвані типи шпильок (з протуберанцями на стержні і з кільцеподібною голівкою), відсутні.

Зрештою, і добре відомі скроневі підвіски з Почап і Гончарівки (зарахування яких до висоцької культури ні в кого поки-що не викликало сумнівів) знаходять найближчі аналогії в ранньобілогрудівському кургані № 16 Гордіївки, в якому абсолютно ідентичний тип прикрас супроводжується двома класичними унетичськими шпильками з петельками на голівці [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 28, 41]. Такої ж форми, як вже було згадано, унетичькі шпильки виявлені в гордіївському кургані № 27, для якого встановлена дата за ^{14}C : 3460 ± 70 BP. Cal. 1878-1836, 1822-1796, 1788-1682 BC. Conv. 1510 ± 70 BC [Berezanskaja, Kločko, 1998, s. 20].

---

*Шпильки з протуберанцями у верхній половині стержня з поселення культурим Ноа в Острівці [Балагурі, 1968, с. 139, рис. 3,1] та на епонімичному поселенні в Сабатинівці [Шарафутдинова, 1987, с. 72, рис. 2,12] знайдені в одному шарі зі шпильками кіпрського типу, які стають відомими починаючи з часу Трої- II, а особливо багато таких шпильок у пам'ятках унетичької культури, розвинутий і пізній етапи якої сьогодні датують 1950-1750 Cal.BC. [Vandkilde, 1989, s. 175-200; 1992, p. 114-132]. Досить ранню появу шпильок з протуберанцями на стержні підтверджує знайдення двох шпильок цього типу в кургані № 16 могильника в Гордіївці. Інвентар цього кургану включав також дві шпильки унетичької культури (з петельками на голівці). Майже аналогічні за формою шпильки виявлені в гордіївському кургані № 27, для якого встановлена дата за ^{14}C : 3460 ± 70 B.P. Cfl. 1878-1836, 1822-1796, 1788-1682 BC. Conv. 1510 ± 70 DC [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 27, 1-2; taf. 28, 1-2, s. 20].

**Пониження абсолютної хронології культури Ноа зроблене, як відомо, на підставі радіокарбонних і дендрохронологічних даних, які були отримані більше десятиліття тому для низки культур епохи бронзи Карпато-Подунав'я. Грунтуючись на цих дослідженнях, абсолютну хронологію культури Ноа сьогодні визначають XVI-XIII ст. до нар. Хр. [Гершкович, 1986, с. 33-35].

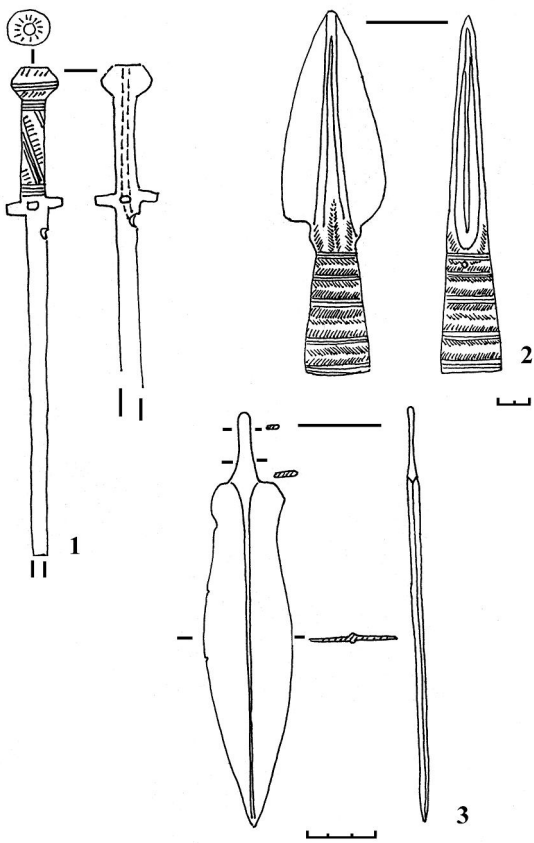

Рис. 2. Випадкові знахідки ранньовільховецької фази розвитку (2–3) і другої фази розвитку звенигородської груп (1) висоцької культури:

1 – бронзова шпилька зі с. Глинське Жовківського району Львівської області (за: Крушельницька, Чайка, 2006);

2 – бронзове навершя списа зі с. Піддубці Луцького району Волинської області (за Охріменком, 2005);

3 – бронзовий кинджал зі с. Шлипча біля Замостя (РП) – за: Чопеком, 1996)

Fig. 2. Casual finds of Early Vil'khovets'ka phase of development (2-3) and second phase of development of Zvenygorods'ka group (1) of Vysots'ka culture:

1 – bronze pin from Hlyn's'ke Zhovkva district, L'viv region (by Крушельницька, Чайка, 2006);

2 – bronze spear blade from Pidubtsi Luts'k district Volhyn' region (by Охріменко, 2005);

3 – bronze dagger from Shlypche near Zamostja (Poland) (by Чопек, 1996)

генезотворчих процесах висоцької культури “фундаменту” правобережно-лісостепових і степових культур, зокрема пізньокатакомбної і бабинської (а згодом значних імпульсів із білогрудівського і сабатинівсько-білозірського середовища), не дозволяє надалі зараховувати пам'ятки висоцької культури до масиву центральноєвропейських культур урнових полів поховань.

Висоцька культура вже від самого початку свого існування була самодостатньою і оригінальною у своїх проявах (поховальному обряді, орнаментиці та ін.). Схожий генезис висоцької і білогрудівської культур (хоча б на рівні згаданого бабинського підґрунтя) дав підстави виокремити на заході Українського Лісостепу висоцько-білогрудівську культурно-

Так само, вже давно вимагало перегляду і сумнівне твердження про зв'язок двовухих ваз Волинської височини і прилеглого Полісся (Дубно-Сурмичі, Майдан-Липно, Кустівці), Розточчя і Посяння (Звенигород, Городисько Долишне) із культурою Ноа. По-перше, двовухі вази-канфари у верхів'ях Збруча і Горині відомі ще з періоду ранньої бронзи (Остап'є, курган-III; Дорогоща, пох. № 1 в кургані – 2), тому пов'язувати появу цього типу посуду з впливами пізніших культур вважаємо бездоказовим (див. нижче). По-друге, якщо вже говорити про впливи культури Ноа, то вони поширювались в основному на територію колишньої комарівської культури, тобто на Покуття і прилегле Західне Поділля, в той час, як землі розташовані північніше – властиво, висоцькі терени – підпали під значно потужніші і триваліші за часом впливи із білогрудівсько-сабатинівського середовища. Імпульси останнього сягали навіть Посяння (мечі з Рожибівець, Перемишля і Ярослава), Західного Побужжя (псалій з Белза, кинджал з Шлипча) і Середнього Придністров'я (типово сабатинівський горщик-зерновик з розкопок Л. Крушельницької в Бовшеві).

Отже, перегляд підоснови, на якій мали б постати найраніші висоцькі пам'ятки, привів нас до двох важливих висновків. По-перше, підтвержене висловлене І. Свешніковим і С. Березанською припущення про те, що комарівська культура не може вважатися генетичною підосновою висоцької, оскільки на території останньої вона не тільки не була поширена, але й на пізньому етапі розвитку комарівська культура була синхронна раннім фазам висоцької. По-друге, в основі висоцької і білогрудівської культур лежить багато в чому спільна підоснова, представлена старожитностями культурного кола Бабине (багатоваликівської кераміки), які на заході Українського Лісостепу припиняють своє існування приблизно 1900 Cal. BC. Отже, наявність в ранніх

історичну спільність [Бандрівський, 2004, с. 7-18; 2005, с. 241-252], яка межувала на північному сході із сосницькою культурою (східно-тцінецькою за С. Березанською), на північному заході – із тцінецькою, а опісля – лужицькою культурами, на півдні – з культурами Карпато-Дунайського кола (комарівською, Ноа).

Поховальний обряд прото– і ранньовисоцької фаз розвитку населення північно-західного Поділля, Волинської височини і прилеглого Полісся.

Наприкінці середнього – на початку пізнього періодів епохи бронзи на досліджуваній території практикувались різні поховальні обряди. Їх розмаїття пов'язане було, мабуть, із соціальним статусом небіжчика, його походженням, можливо – релігійним віросповіданням тощо. Тому схожий і, судячи з усього, більш-менш одночасовий поховальний інвентар спостерігаємо у різнотипних спорудах: звичайних ґрунтових ямах (Дубно-Сурмичі, Пересопниця, Звенигород, Городисько Долішне), кам'яно-глиняних конструкціях (Нетішин), ґрунтових і підкурғанних гробницях стовпового типу (Іване II, Городок-Пасовище, пох. № 3) та в опущених у ґрунт могилах, які перекриті насипом (Великий Боратин, Шепель, Дитиничі).

Класифікацію пам'яток пропонуємо за соціально-значимими ознаками, до яких зараховуємо склад, характер і розміщення супровідного інвентарю, наявність в ньому престижних речей чи інсигній влади, специфіку поведження з тілом померлого на птоματοлогічному етапі, величину і особливості влаштування поховальних конструкцій і об'єми робіт, затрачені на їх спорудження впродовж тафологічного етапу. З огляду на ці та інші ознаки, виділено три основних категорії поховальних пам'яток: перша – захоронення осіб вищого соціального рангу (військова аристократія, родо-племінна знать, можливо, представники релігійного культу); друга – поховання заможних родовитих общинників; третя – могили рядових общинників. Такий, дещо спрощений трьохчленний поділ не відбиває,

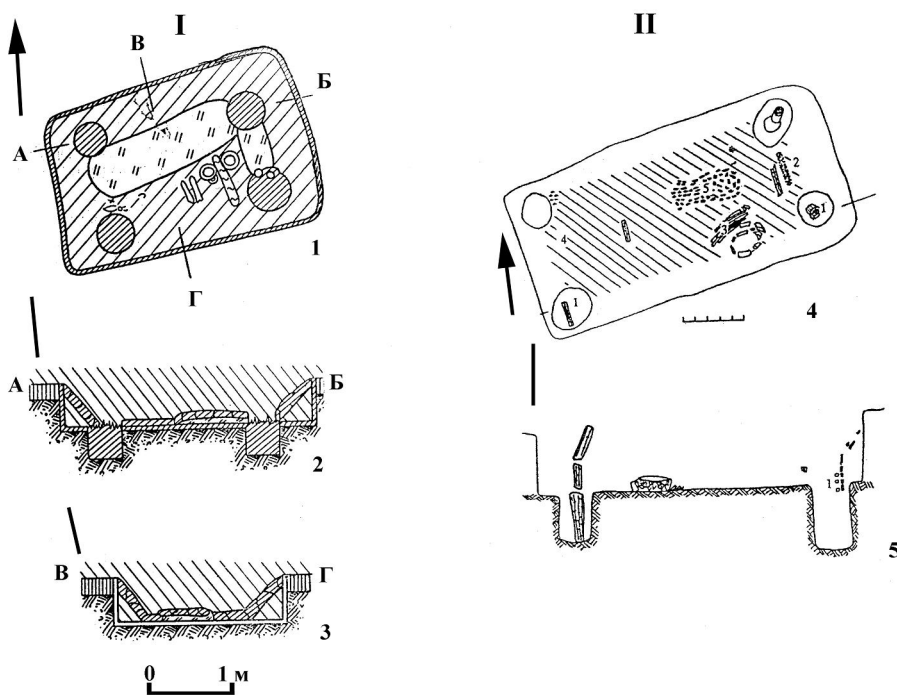

Рис. 3. Підкурғанні гробниці початку пізнього періоду епохи бронзи з тілопальними похованнями: I – Іване Дубнівського району Рівненської області, курган-II (розкопки І. Свешнікова, 1966); II – Заповітне, пох. № 15/2 лівобережжя Нижнього Подніпров'я (за Цимідановим, 2004)

Fig. 3. Barrow tombs of the beginning of Late period of Bronze Age with cremation: I – Ivanje Dubniv district Rivne region, barrow-II (excavations of I. Sveshnikov, 1966); II – Zapovitne, burial № 15/2 of Left bank of Low Dnipro region (by Циміданов, 2004)

звичайно, усього різнобарв'я тогочасних життєвих ситуацій, які диктували ту чи іншу форму захоронення померлих. Однак для робочого оперування існуючим на сьогодні матеріалом запропонований поділ видається доцільним.

Поховальні пам'ятки першої категорії (захоронення осіб вищого соціального рангу).

1. с. Іване Дубнівського району Рівненської області. Курган I діаметром 45-50 м і висотою 1,5 м розташований в ур. "Могилки" на правому березі р. Ікви. Знищений силосними ямами. Поховання дорослого чоловіка знаходилось в південно-західному секторі кургану. Із супровідного інвентаря збереглась бронзова сокира з циліндричною втулкою [Свешников, 1968, с. 160].

2. с. Іване Дубнівського району Рівненської області. Курган-II діаметром 25 м і висотою 1,6 м розташований близько 100 м на захід від першого. Досліджений І. Свешниковим у 1966 р. [Свешников, 1968, с. 159-168]. Виділено підкурганні об'єкти А і Б.

Підкурганний об'єкт А. Під насипом кургану II Іване виділено два об'єкти, перший з яких дослідник назвав місцем або площадкою для кремації [Свешников, 1968, с. 162]. Добре задокументована стратиграфія залягання шарів дала змогу виділити щонайменше два етапи в її спорудженні і пов'язані з ними захоронення.

Перший етап. Однією з основних причин створення споруди для тілоспалення була, мабуть, необхідність піддати цій процедурі тіло особи, яку першовідкривач позначив під № 4 (останки цього чоловіка були захоронені у спеціально спорудженій для цього стовпівій гробниці, розташованій на відстані 6,5-7,0 м на північ від місця тілоспалення (рис. 3, 1). Сама споруда для тілоспалення (неповної кремації) мала в плані прямокутну форму із зовнішніми розмірами 4,8 x 2,7-3,10 м. Поздовжньою оссю об'єкт був орієнтований на схід-захід (рис. 4, 1). Це була невисока глинобитна споруда на дерев'яному каркасі, яка опиралася на 13 дубових стовпів діаметром від 0,12 до 0,30 м. Усі стовпи були опущені у рів шириною 0,45-0,60 м і глибиною до 0,50-0,75 м. Крім того, стовпи своїми нижніми торцями були вкопані у долівку рову на 0,15 м. Ця незначна глибина "занурення" стовпів у ґрунт (всього на 15 см) свідчить про те, що сама конструкція тілоспалювальної споруди, скоріш за все, не була призначена на тривале конструктивне навантаження. Була, мабуть, невисокою, а, виходячи із своєї специфіки, могла мати півсферичне глинобитне перекриття.

І що цікаво: простір між стовпами у рові не був забутований землею (рис. 4, 1).

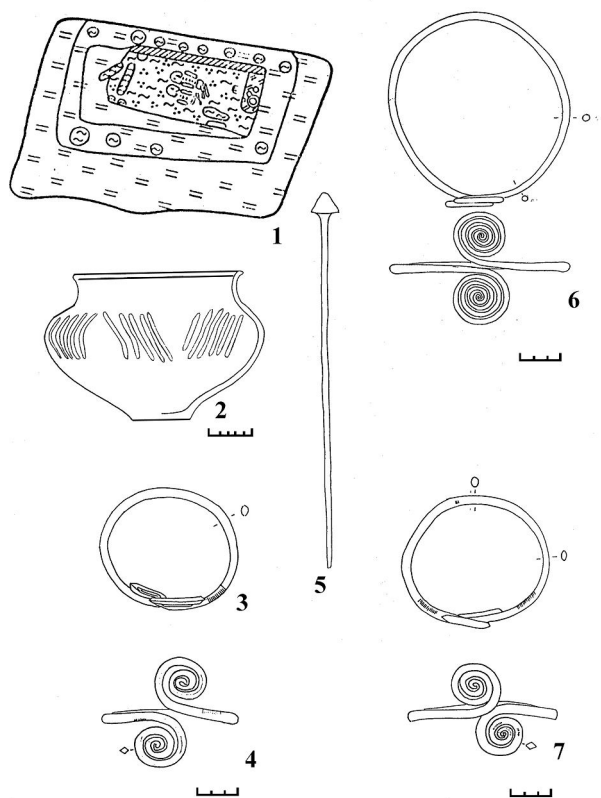

Рис.4. с. Іване, курган-II; Схематичний план (1) і комплекс знахідок (2-7) з підкурганного об'єкту-А (за Свешниковим, 1968 і автопсією)

Fig. 4. Ivanje, barrow-II; Schematic plan (1) and complex of finds (2-7) from barrow object-A (by Свешников, 1968 and autopsy)

Про це свідчить майже повністю вигоріла і обвуглена надземна частина стовпів, в той час як їх опущена лише на 15 см ґрунт торцева частина збереглась у спорохнявілому стані. Звідси можемо припустити, що простір у рові між стовпами, можливо, був заповнений горючим матеріалом (хмизом, тонкими стовбурами т. п.), що може пояснити майже цілковите вигорання стовпів. Наявність з північної сторони тілоспалювальної споруди залишків аж восьми таких

стовпів (тоді як з протилежної – всього чотири і по одному з боків), може бути пояснене намаганням покращити доступ повітря під час горіння.

Другий етап. Після спалення тіла небіжчика, яке відбувалось у перекритій півсферичним (?) склепінням глинобитній споруді, обгорілий скелет останнього (пох. № 4) перенесли у споруджену для нього неподалік гробницю (те, що переносили не подрібнену кремацію, а власне більш-менш цілі обпалені кістки, свідчать дві повністю збережені людські стегнові кістки зі слідами обпалу, які поклали в гробницю поруч із супровідним інвентарем). Приблизно, так само вчинили також і з іншими двома небіжчиками (пох. № 1 та пох. № 5).

Після завершення обряду неповної кремації (лише спалення тіла) та перенесення в інші місця обпалених кісток померлих: пох. № 4 та пох. № 5 – для остаточного захоронення, а пох. № 4 – для тимчасового переховування, залишки згорілої споруди розрівняли, в т. ч. розсунули на південь, схід та захід розвали перепалених до червоного кольору глинобитних стін і склепіння. Від цього утворився шар перепаленої глини товщиною 0,35 м, який І. Свешніковим був потрактований як глиняна підсіпка розміром 6,3 x 4,4 м у спеціально викопаному неглибокому котловані. Долівка цього заглиблення без чітких контурів знаходилась на відмітці 0,15-0,40 м від рівня стародавньої поверхні.

Після цього, на місці колишньої тілопальної площадки впритул до її північної і східної сторони викопали прямокутний в плані котлован розміром 3,4 x 1,6 м і глибиною 0,5 м від рівня тогочасної поверхні. З північної сторони стінку цього нового котловану трьохметрової довжини укріпили на висоту 0,6 м брусами або колодами, товщина яких сягала 0,12 м. Для щільнішої фіксації цієї дерев'яної стіни в північно-західному її куті вкопаний допоміжний дерев'яний стовп (рис. 4, 1). І власне на дні цього “другого” котловану покладені у скорченому положенні на правому боці і захоронені за ігумаційним обрядом тіла двох небіжчиків. Вважати цей другий котлован “місцем кремації”, як це припускав першовідкривач, мабуть, не можна, оскільки ні долівка, ні стінки цього котловану не мали на собі бодай найменших слідів обпалу, що мало б бути обов'язковим для такого

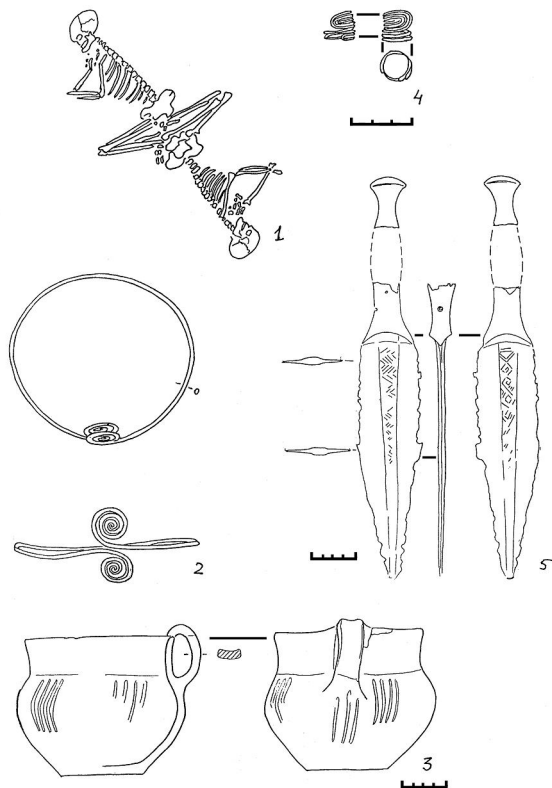

Рис. 5. Матеріали початку пізнього періоду епохи бронзи:

1 – план парного поховання з Пересопниці (за Цинкаловським, 1961); 2–5 – комплекс знахідок з підкурганного об'єкту-В в Іванє II (за Свешніковим, 1968 і автопсією)

Fig. 5. Materials of beginning of Late period of Bronze Age:

1 – plan of paired burial from Peresopnytsja (by Цинкаловський, 1961); 2 – complex of finds from barrow object-B in Ivanje II (by Свешніков, 1968 and autopsy)

специфічного типу споруд. Єдиною підставою для припущення про “кремаційне” призначення цього котловану послужила велика кількість на його дні деревного вугілля і попелу, а в засипці котловану ще й шматків обгорілих колод і плах. Принагідно зазначимо, що в тогочасних курганах Великого Боратина і Шепелів під Луцьком небіжчики, які захоронені за ігумаційним обрядом, також лежали “...на двох шарах деревного вугілля”, яким була вистелена долівка поховальної камери [Fitzke, 1938, s. 128]. На тонкому шарі вугілля і попелу лежав небіжчик в похованні Устеняка II на Рівненщині [Нікольченко, Киян, Оліфер, 1974, с. 321]

Так само не поділяємо думки першовідкривача про те, що ніби-то небіжчиків з пох. № 1, кістки якої мали сліди сильного обпалу, була піддана “тілоспаленню на місці”. По-перше, немає свідчення, що земля під померлою була бодай обпаленою [див.: Свешников, 1968, с. 162, рис. 3-11]. По-друге, багатий супровідний інвентар: глиняна посудинка та бронзові прикраси, які були одягнуті на дану особу, не мають на собі жодних слідів дії вогню, в чому автор переконався особисто, оглянувши ці речі. В цілому, вищеописаний об’єкт А не був, очевидно, гробницею у повному розумінні цього слова, а виконував роль принагідного місця поховання осіб іншого – нижчого, ніж у сусідній гробниці (об’єкт Б), соціального статусу. Місцем поховання об’єкт А став вже після основного його використання як споруди для тілоспалення. Про різний соціальний статус похованих в об’єктах А і Б свідчить також й те, що два скорчених покійника в першому з них були захоронені майже без супровідного інвентарю, а тілопальне пох. № 1, (кістки в якому були укладені в анатомічному порядку) хоча і з багатим інвентарем, було розміщене в найдальшому куті котловану. Важливо, також, що над похованими в об’єкті А не було дерев’яного накату-перекриття, яке, наприклад, засвідчене над захороненнями двох небіжчиків, в пох. № 4 і пох. № 5 в сусідній гробниці означений як об’єкт Б.

Підкурганний об’єкт Б. Розглядувана споруда – власне гробниця, розташована на відстані 6,5-7,0 м на північ від місця тілоспалення, яку називаємо об’єктом А. Для влаштування гробниці викопаний котлован (далі – поховальна камера) розміром 2,0-2,2 x 3,0-3,3 м і глибиною 0,6 м, який мав прямокутну в плані форму. В чотирьох секторах котловану знаходились чотири асиметрично розташовані ями діаметром 0,4-0,5 м і глибиною 0,35 м, стінки і дно яких були облицьовані дубовими плахами. В ямах знаходились залишки колод діаметром 0,4-0,5 м. Такими ж дубовими плахами обшиті стіни і долівка поховальної камери між стовпами (рис. 3, 1).

Судячи із опублікованих стратиграфічних перерізів, уся поховальна конструкція підкурганного об’єкту Б мала (принаймні впродовж якогось часу) два рівні: перший – надземний, який, можливо, існував ще до часу спорудження насипу, і другий – власне заглиблена у ґрунт поховальна камера. Про існування якийсь час надземного рівня гробниці свідчать дерев’яні зотлілі плахи її перебиття, які, будучи влаштованими на рівні тогочасної земної поверхні, разом з тим, не перекривали самих чотирьох масивних несучих стовпів, що було можливим лише в тому випадку, якщо б вони підносились над землею. Судячи з їх товщини і взаємного розміщення, ці стовпи могли підтримувати якусь дерев’яну конструкцію – перебиття над усім підкурганним об’єктом Б.

Те, що саме об’єкт Б і був основним у всьому підкурганному комплексі Іванє II, свідчить: 1 – тільки тут були обшиті плахами стіни, стеля і долівка гробниці, що, як відомо, практикувалось для захоронення осіб високого соціального рангу; 2 – неординарний статус чи ранг останніх підтверджується і характерним для цього часу і цієї території тілопальним обрядом поховання знатних осіб, під час якого кістки похованих після спалення тіла залишали тільки обпаленими, отже, їх не піддавали повній кремації і не подрібнювали.

3. с. Нетішин Славутського району Хмельницької області. Поховання VIII досліджене В. Самолюком восени 2000 р. Впускне одночасове колективне (з двох пар) поховання, яке було опущене в об’єкт (зольник-?) ранішого часу. Дві пари скорчених небіжчиків були укладені паралельно одна одній вздовж осі північ/північний захід – південь / південний схід. В кожній парі покійники звернені ногами один до одного, а головами – у протилежні сторони (рис). Відстань між парами 1,9 м. При цьому, згадані тіла покладені у спеціально споруджену кам’яно-глиняну конструкцію, яка мала сліди обпалу [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111-112]. При будівництві останньої використані камені і глиняні вальки приблизно однакової форми і розмірів: 10 x 6 x 4 см (рис. 6, 1). Від небіжчика, який в польовій документації позначений як пох. № 1, зберігся лише череп і плечові кістки. На відстані 0,35 м на південний захід від голови знаходилося бронзове вістря списа, а на віддалі 0,6 м на південний схід лежало 6 крем’яних наконечників стріл (ще два вістря розчищені дещо далі).

Під час розчистки черепа антропологі знайшли в середині маленьке золоте кільце [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 112].

Небіжчик, позначений як пох. № 2, покладений на лівому боці у скорченому положенні із зігнутими в ліктях руками. Перед грудьми лежала бронзова шпилька, а біля черепа – крем'яний наконечник стріли (рис. 6, 1-2).

Померлий під № 3, який перебував у сусідній парі, був покладений на спину із широко розведеними в сторони і зігнутими в ліктях руками. На черепі в нього збереглись залишки бронзової тасьми на кшталт діадеми, яка глибоко “в’їлась” у лобову кістку. Покійник з протилежної сторони в цій парі під № 4, також був покладений на спину із міцно стуленими і зігнутими в колінах ногами. Руки цього небіжчика також зігнуті у ліктях, відставлені вліво і піднесені до рівня плечей. На зап'ястках обидвох рук закладено по одному бронзовому браслету, а в районі шиї – 6 намистин (5 бронзових і 1 кам'яна), а також фрагмент ще одного бронзового виробу (рис. 6, 1-2).

Визначаючи культурну приналежність поховань Нетішина VIII, С. Березанська та співавтори в одному місці розглядають ці захоронення як один цілісний комплекс із зольником, який, на наш погляд, без належних на те підстав відносять до тшінецької культури [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 117-118], а в іншому пишуть про їх впускний характер: “...на відміну від насипів, в яких не було кістяків, у кургані VIII виявлено колективне поховання...час його спорудження встановити важко. Сліди впускної поховальної ями не простежуються... Можливо, впускна яма була саме тут... Біля самих поховань кераміки не знайдено” [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111, 115-116].

4. с. Городисько Долішне (Grodzisko Dolne) на Середньому Посянні на території РП. Розкопками М. Гедля 1955 р. виявлено два поховання [Gedl, 1960, s. 86-88; Czopek, 1996, s. 130]. Пох. № 1 зафіксоване з глибини 0,3 м у вигляді темної плями розміром 0,8-0,9 м. Під час розчистки знайдено обпалені кістки людського скелета, які покладані на долівці ями в анатомічному порядку: зі східної сторони лежали кістки черепа і зуби, а в західному – кістки ніг (за С. Чопеком – “кістки довгі” – Czopek, 1996, s. 130). Біля померлого знаходився горщик тюльпаноподібної форми висотою 17,5 см та двовуха чаша на кшталт канфара, яка мала цеглястий колір, широкий тулуб і циліндричну шийку. На максимальному вигині стінок вона прикрашена вертикальними жолобками і двома симетрично розташованими гудзами. Два гудзи-опертя висотою 1 см знаходяться на верхній частині вушок. Висота посудини 14,0 см, діаметр стінок 16,5 см. Пох. № 2 простежене з глибини 0,2 м. Це овальна в плані яма розміром 0,85 x 0,60 м, в якій знаходилися спалені кістки і уламки щонайменше 5 посудин: мініатюрної двовухої чаші-канфара з широким приземкуватим тулубом, стінки якої прикрашені вертикальними жолобками, а великі вушка на верхньому краю, що оздоблені гудзами-опертями. Висота чаші 7,5 см, діаметр вінець 10 см. Друга посудина – це ще одна маленька двовуха чаша-канфар, третя – фрагмент посудини (кубка-?), який прикрашений скісними жолобками і гудзком. Решта – малохарактерні уламки кераміки в т.ч. повторно перепалені. [Czopek, 1966, s. 130].

Поховальні пам'ятки другої категорії (захоронення представників родо-племінної знаті та заможних осіб).

Підкурганні поховання.

1. с. Дитиничі Дубнівського району Рівненської області. У 1940 р. в околиці села М. Островський дослідив два з дев'яти курганів. В першому з них діаметром 5-6 м і висотою 0,8 м в ямі, опущеній в материк на 1,0 м, лежав небіжчик, покладений у скорченому положенні на боці головою на північний захід. Біля правого стегна стояла посудинка чорного кольору з одним вушком, а на поясі лежала бронзова двохспірально фібула. В петлю фібули, яка знаходилась між двома спіральними щитками, вставлена маленька цвяхоподібна шпилька. Фібула виготовлена з круглого в перерізі бронзового дроту, а шпилька – з чотиригранного. Біля голови померлого знайдено скроневе кільце у вигляді листка з верби [Березанская, 1972, с. 58-59]. В другому кургані діаметром 7-8 м і висотою близько 1,0 м у викопаній в материк ямі лежав кістяк небіжчика, який покладений у скорченому положенні головою на північний захід.

Біля його правої руки лежала бронзова довга шпилька зі спіралеподібною голівкою. В улоговині знайдено посудину з вушком і уламки тонкої бронзової пластини, ймовірно, діадеми [Березанская, 1972, с. 59].

2. с. Великий Боратин Луцького району Волинської області. У 1937 р. І. Фіцке в ур. “Гребельки” дослідив курган діаметром 13,5 м і висотою 1,3 м. Під насипом, нижче рівня первісної поверхні лежало чотири небіжчики у скорченому положенні, які укладені в дві пари: в кожній з них померлі звернені ногами один до одного, а головами – у протилежні сторони. Лиця усіх чотирьох померлих звернені в один бік, а самі пари укладені вздовж осі схід–захід. Із супровідного інвентаря збереглась діадема з бронзової тасьми, яка була розчищена в районі черепа скелета під № 4, а також підвіска і трубчасті пронизки. Особливо цікаво, що померлі покладені на два шари деревного вугілля, яким була вистелена долівка поховальної камери. І. Фіцке датував ці поховання II періодом епохи бронзи [Fitzke, 1938, s. 128; Свешніков, 1974, с.127; 1974-а, с. 174]

3. с. Шепель Луцького району Волинської області. В 1937 р. І. Фіцке дослідив в ур. “Корчунок” курган, під насипом якого виявлено два скорчених тілопокладення. Останні укладені головами в протилежні сторони, а ногами звернені до себе, тобто, в позиції “антитези”. З інвентаря збереглась прикраса з бронзового дроту, спіралеподібний щиток бронзової шпильки та фрагменти глиняної посудини, розвал якої залягав кільканадцять сантиметрів над рівнем скелетів. Примітно, що долівка, на яку були покладені покійники, виявилась засипаною двома шарами деревного вугілля [Fitzke, 1938, s. 128; 1939. s. 273; АППВДБ. 1982, с. 80].

Грунтові поховання.

4. с. Іванє Дубнівського району Рівненської області. У 1938 р. під час будівництва дороги в селі виявлене інгумаційне поховання. На небіжчикові на лівій половині грудей лежала бронзова шпилька довжиною 47 см, голівка якої розклепана в трикутну пластину, торець якої згорнутий в “рурку” [Свешников, 1968, с. 159]. З другого поховання, яке було виявлене в селі в передвоєнний час, зберігся бронзовий браслет, кінці якого завинуті у спіралеподібні щитки [Свешников, 1968, с. 159].

5. с. Коритне Дубнівського району Рівненської області. У 1939 р. на території цегельні біля села виявлено інгумаційне поховання, біля якого знайдено бронзову парадну сокиру [Свешников, Нікольченко, 1982, с. 105].

6. с. Смордва Млинівського району Рівненської області. При будівельних роботах випадково виявлено поховання, із супровідного інвентарю якого збереглося два багатозавиткових бронзових браслета і дві бронзові шпильки: одна – із спіралеподібним щитком, друга – з великою петлеподібною голівкою [Нікольченко, 1975, с. 333].

7. с. Устенке 2 Здолбунівського району Рівненської області. Під час прокладання траншеї натраплено на ґрунтові поховання. Розвідковими розкопками у 1973 р. на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено зруйноване траншеєю поховання. Нижня частина скелета покійника лежала на тонкому шарі деревного вугілля і попелу (верхня його частина була вже знищена). В траншеї знайдено три бронзових браслета, кінці кожного з яких закручені у спіралеподібні щитки, один багатозавитковий браслет, бронзова шпилька з конусоподібною голівкою і цілий глиняний горщик. Поруч із залишками кістяка розчищено яму розміром 0,6 x 1,0 м і глибиною 0,3 м, в якій, окрім уламків посуду, знайдено фрагмент кам'яної сокири овальної в плані форми з просвердленим отвором і клиноподібним лезом. В культурному шарі пам'ятки (могильника-?) знайдено фрагменти горщиків тюльпаноподібною форми, банки, миски. Деякі з них прикрашені пучками коротких косих насічок, косозаштрихованих трикутників та горизонтально заглибленими смугами [Нікольченко, Киян, Оліфер, 1974, с. 321].

Поховальні пам'ятки третьої категорії (захоронення рядових обцинників).

1. м. Дубно (передмістя Сурмичі) Рівненської області. У 1896 р. під час викопування ровів під фундамент державного складу на глибині 2,0 м виявлено інгумаційне поховання, яке супроводжувалося двома посудинами – мініатюрним горщиком цеглястого кольору висотою 8,0 см і діаметром вінець 6,4 см, який на плічках мав гладкий наліпний валик та двовухою

чашою-канфаром шириною близько 18 см і висотою 8 см. Скелет виявився дуже спорохнявілим. В. Пшибиславський припустив, що поховання могло бути підкурғанного типу, насип якого на час виявлення вже був розораний. Шурфування місця довкола даного захоронення, не виявило інших могил [Przybysławski, 1906, s. 73-77, fig.1-2].

2. с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області. В північній частині села в урочищі “Госєва Гора” І. Свешніковим у 1954 р. виявлено скорчене тілопокладення, яке супроводжувалось однією посудиною [Swieszniow, 1967, s. 111, tabl.X,3]. Виявлено також ґрунтовий могильник в східній частині села поблизу дороги Звенигород–Романів в ур. “Загумінки”. У 1953 р. розкопками І. Свешнікова досліджено скорчені тілопокладення, біля яких знайдено глиняні посудини. В пох. № 2 лежав скелет небіжчика, який покладений у скорченому положенні на лівому боці головою на захід. Поховання супроводжувалося двома двохушими чашами-канфарами. Одна з них мала високі вухка і гудзоподібні виступи-опертя на їх верхній частині. Інша чаша з двома петельчастими вухками, які виступали понад край вінець, орнаментована на плічках вертикальними пружками. В пох. № 1 знаходилися зміщені зі своїх первісних місць кістки одного або двох похованих. На віддалі 0,3 м на південний схід від черепа на боці лежав великий широкогорлий горщик з ледь помітним звуженням шийки, гладким відтягнутим валиком на плічках і ненаскрізними проколами під вінцями [Свешніков, 1959, с. 15-16, 1955, с. 117, 1976, с. 64; Крушельницька, 1985, с. 22-23, рис.6, с. 24]. В пох. № 23 в неглибокій неправильно-овальній ямі лежав покійник, звернений головою на північ. Його супроводжувала одновуха ваза з широким тулубом і коротким горлом, прикрашена на плічках вертикальними заглибленими лініями, що нанесені пучками. Ще одне пох. № 6 також супроводжувалося двохушою чашою з високо піднесеними понад вінця вухками [Крушельницька, 1985, с. 23-24].

3. с. Пересопниця Рівненського району Рівненської області. У 1938 р. в ур. “Замостя” виявлено могили, в яких були захоронені по дві пари небіжчиків у скорченому положенні (рис. 5, 1). Останні лежали звернені ногами один до одного, а головами – у протилежні сторони. При покійниках знайдено кістяні пронизки, а на самому могильнику – скарб бронзових прикрас. До останнього входили скроневі підвіски з закрученими кінцями. Речі знаходилися у горщику тюльпаноподібної форми висотою 0,40 м [Сункаловський, 1961, s. 86-89, tabl. IX, 5-9]

4. с. Городок Луцького району Волинської області. В 1990-1992 рр. досліджено ґрунтовий (?) могильник, який розташований на надзаплавній терасі р. Черногузки. Виявлено три поховання: два групових, представлених здебільшого парними похованнями і одне одиночне [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71-76].

Пох. № 1 влаштоване у плиткій прямокутній в плані ямі розміром 3,0 x 4,0 м, яка поздовжньою віссю орієнтована зі сходу на захід. На долівці камери лежали останки семи небіжчиків, покладених у скорченому положенні на боці, які, судячи з усього, захоронені одночасно, оскільки жоден з них не перекривав собою іншого. Серед померлих вдалось вирізнити: три дорослих особи (два чоловіки і жінка), три дитини молодшого віку і одного підлітка. На правій руці жіночого кістяка був одягнутий спіралеподібний браслет з бронзового півкруглого в перерізі дроту [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71, 73, фото 20]. Цікавою особливістю розміщення небіжчиків в могилі є те, що чотириох покійників уклали в дві пари в такий спосіб, що ступні кожної особи в парі дотикались одна одну. Головами вони були спрямовані у протилежні сторони.

Пох. 2, одиночне. В ледь опущеній у ґрунт ямі прямокутної в плані форми розміром 1,5 x 2,0 м, яка орієнтована поздовжньою віссю в напрямку схід-захід, лежали останки небіжчика, як вважають першовідкривачі, – жінки. Остання покладена у скорченому положенні на правому боці [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71].

Пох. № 3. Влаштоване у прямокутній в плані могильній ямі-камері розміром 3,2 x 4,6 м і глибиною 0,20 м від рівня виявлення. Поздовжня вісь могили орієнтована в напрямку схід-захід. По її кутах вкопані чотири стовпи діаметром 0,20-0,40 м і глибиною 0,20-0,30 м. Стовпи в камері підтримували, мабуть, не лише дерев'яне покриття над похованнями, але й могли слугувати основою для обшивки стін якимось органічним матеріалом (дошками, плетінкою тощо). Уся долівка поховальної камери між стовпами була закладена людськими тілами, причому, в східній її половині лежали тіла чотирьох осіб головами до сходу, а в західній половині – теж чотири небіжчики, але звернені головами до заходу. Шість з цих померлих, на думку автора розкопок, були дорослими особами, двоє – дітьми молодшого віку [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71-72, 74, фото 21]. В цій могилі, як і в пох. № 1, простежується намагання дотримуватися одного з основних тогочасних поховальних канонів укладання в позиції “антитези”, тобто ногами до себе, а головами – в протилежні сторони.

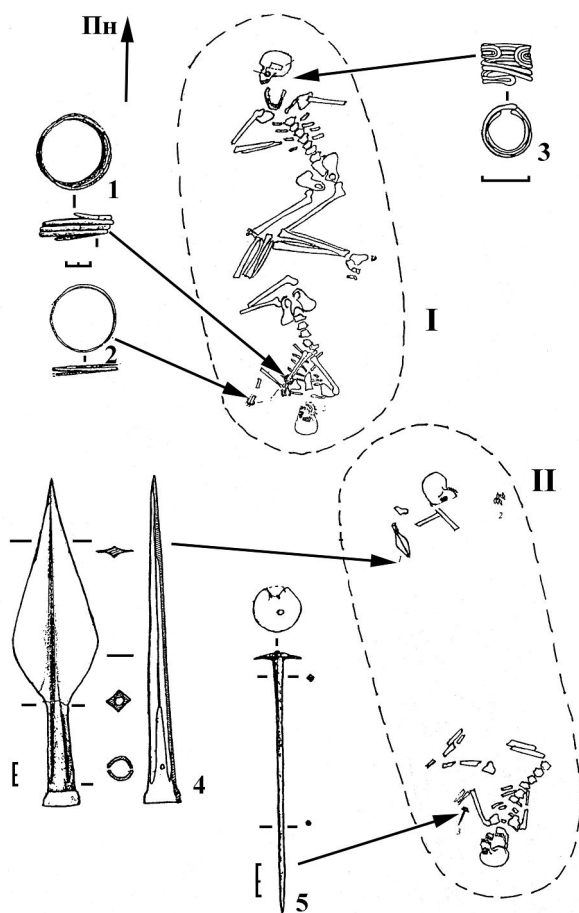

Рис.6. с. Нетішин Славутського району Хмельницької області. Схематичні плани двох парних поховань в одній гробниці (I та II) і супровідний інвентар (розкопки В. Самолюка, 2000 р.). Знахідки і обриси скелетів подано за: Березанська, Гошко, Самолюк, 2004

Fig. 6. Netishyn Slavuta district Khmel'nyts'k region. Schematic planes of two paired burials in one tomb (I and II) and inventory (excavations of V. Samoljuk, 2000). Finds and contours of skeletons presented by Березанська, Гошко, Самолюк, 2004

відносимо звичайні ґрунтові могили, призначені для однієї пари померлих (Пересопниця). До другої групи зараховуємо великі гробниці-камери, в т. ч. стовпової конструкції, розраховані для 2-3-ох пар небіжчиків, причому розмір найбільшої з відомих на сьогодні в Городку-Пасовище у пох. № 3 сягає 3,2 x 4,6 м [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71-72, 74, фото 21]. Гробниці

В північно-східному куті пох. № 3 в узголів'ї чоловіка стояла одновуха ваза з піднятим понад край вінець вухом, яке зверху увінчане гудзом-опертям. Висота вази близько 21 см, ширина стінок 20 см, діаметр вінець близько 17,0 см. В західній частині згаданого поховання серед кісток грудної клітки особи жіночої статі виявлена бронзова шпилька. Остання має довжину 26,0 см, голівка плоска кругла діаметром 3,7 см дещо потоншена на краях. На підставі інвентаря і особливостей поховального обряду першовідкривачі зарахували усі три поховання з Городка-Пасовища до висоцької культури [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 72, 74, рис. 40, 1].

Короткий аналіз матеріалу

Різновиди поховальних споруд для захоронень в позиції “антитези” та генеза обряду.

Наприкінці середнього – на початку пізнього періодів епохи бронзи у прото- і ранньовисоцького населення, яке проживало у межиріччі верхів'їв Збруча, Горині і Західного Бугу найпоширенішим поховальним обрядом для заможних і рядових общинників було укладання небіжчиків парами: ногами до себе, а головами – у протилежні сторони, тобто, в позиції “антитези”.

За способом влаштування могили ці прото- і ранньовисоцькі поховальні споруди для парних захоронень, поділяємо на чотири групи. До першої

другої групи інколи мали надземну каркасно-стовбову конструкцію, яка могла виконувати роль склепа або усипальниці і була відкрита, скажімо, для пошанування родичами душ померлих. До третьої групи поховальних споруд відносимо кам'яно-глиняні об'єкти, які виконували роль усипальниць на кшталт впускної конструкції для двох пар небіжчиків в зольник VIII Нетішина. До четвертої групи зараховуємо гробниці, перекриті курганными насипами типу Великого Боратина і Шепелів під Луцьком.

Питання про генезис прото- і ранньовисоцьких парних поховань в позиції “антитези” пов'язане, скоріш за все, з проблемою походження самої висоцької культури. В положенні померлих, яке їм надавали їх родичі і близькі, простежуються наступні закономірності: 1 – поздовжна вісь “антитезових” пар в Нетішині скерована з півдня на північ, а в пох. № 1 та пох. № 3 з Городка – зі заходу на схід; 2 – простежено намагання укласти небіжчиків в двох “антитезових” парах лицями, які звернені в одну сторону: в Нетішині, наприклад, лиця усіх чотирьох небіжчиків (перед повторним вторгненням до могили) були звернені на захід. Так само в один бік були скеровані обличчя чотирьох покійників в підкурганному похованні Великого Боратина [Fitzke, 1938, s. 127, rys. 2]. Натомість, в одиночних “антитезових” парах, кожен з небіжчиків звернений лицем у протилежний бік, наприклад, в опублікованому О. Цинкаловським у 1961 р. одиночному парному похованні з Пересопниці (рис. 5, 1). Так само, певна послідовність традицій вловлюється і в укладанні рук: у більшості випадків померлі в “антитезових” парах мають піднесені кисті рук до обличчя (Боратин Великий і Нетішин, пох. № 2, пох. № 3; Пересопниця).

Єдиною з відомих автору аналогій незвичній традиції укладання небіжчиків в позиції “антитези” в культурах ранішого часу є впускне поховання 1-а в кургані 1 могильника в Остап'є Підволочиського району Тернопільської області, яке вже традиційно відносять до культурного кола Бабино (багатоваликової кераміки), а від недавнього часу – до його північно-західного: остап'ївського локально-хронологічного варіанту [Бандрівський, 2006, в друці]. Парне поховання в кургані 1 Остап'є, про яке йде мова, перекривало кам'яну гробницю передкомарівської групи пам'яток, найпізніші старожитності якої в цьому районі укладаються, приблизно, в останню чверть III тис. до нар. Хр. [Бандрівський, Крушельницька, 2005, с. 216, с. 220, рис. 2]. Обидва скелети, зазначає їх першовідкривач І. Брик, лежали в скорченому положенні. Один з них був звернений головою на північ, а другий – на південь, при цьому гомілки їхніх ніг дотикались одні одних. Довжина скелету від північної сторони сягала 1,0 м, а іншого 0,8 м. При згині ліктя одного з небіжчиків і в засипці впускної ями безпосередньо над цим парним похованням знайдено три цілих і одну фрагментовану посудини, в т.ч. типовий для бабинських спільнот банкоподібний горщик з наліпними валиками, які карбовані відтисками пальця. Один з валиків розміщений на максимальному вигині стінок, а інший – під вінцями [Врук, 1931, s. 119, rys. 3, s. 135, tabl.V, 18-21]. Отже, пошуки витоків поховальної традиції укладання двох небіжчиків в позиції “антитези” привели нас до генетичного підґрунтя висоцької культури, яким на початку середнього періоду епохи бронзи були північно-західні спільноти культурного кола Бабино (багатоваликової кераміки). Спосіб укладання небіжчиків в розглядуваній позиції у дещо трансформованому вигляді проіснував аж до фінальної фази розвитку висоцької культури. Маються на увазі захоронення четвертого варіанту першого підтипу парних поховань згаданої культури, в яких кожен з небіжчиків лежить на боці один навпроти одного, найчастіше у скорченій або напівскорченій позиції, лицями один до другого [Бандрівський 2002, с. 153-154, с. 148, табл. V].

Різновиди поховальних споруд для військової аристократії і родо-племінної знаті. Специфіка і походження поховального обряду.

Особливо складними у населення ранньовисоцької фази розвитку були маніпуляції, пов'язані із захороненням знатних осіб, які мали високий соціальний статус. Наприклад, насип для небіжчика в кургані I Іване сягав в діаметрі 45-50 м при висоті 1,5 м [Свешников, 1968, с. 159]. I, врешті, в кургані II Іване прослідковуємо планову поетапність влаштування в ньому двох соціально диференційованих поховань – центрального і периферійного. Так, на першому етапі було підготовлено і влаштовано майданчик для тілоспалення; на другому – споруджено

саму гробницю і захоронено у ній основну і супроводжуючу особи; на третьому етапі – захоронення на спеціально розрівняному тілопальному майданчику обпалених останків ще однієї особи, мабуть, жінки, кістки якої укладені в анатомічному порядку, і, врешті, на четвертому етапі на колишньому тілопальному майданчику захоронено за інгумаційним обрядом і майже без інвентаря ще двох осіб, мабуть, нижчого соціального рангу.

Найближчі аналогії до поховального обряду в кургані II Іване знаходимо в східнолісостеповій і причорноморській зоні сьгоднішньої України. Так, на пам'ятках Нижнього Подніпров'я В. Отрощенко свого часу вперше відмічено кургани з двома основними, проте соціально диференційованими похованнями – центральним і периферійним [Отрощенко, 1981, с. 279, рис. 54; 2001, с. 170-171]. Сьогодні аналогічний комплекс сабатинівської культури виявлено в кургані-1 біля с. Кирнець Каушанського району Молдови [Левицкий, 1995, с. 159-165, рис. 1], в якому центральне поховання № 3, як, зрештою, і гробниця в кургані Іване II, мало по кутах чотири ямки – елемент*, показовий для елітних поховань бережнівсько-маївської зрубної культури першого та другого періодів [Отрощенко, 2001, с. 171].

Власне, в ареалі зрубної спільноти Нижнього Подніпров'я знаходимо, як не дивно, дуже схожий до Іване II спосіб захоронення. Наприклад, пох. № 15/2 із Заповітного (рис. 3, II) так само мало прямокутну в плані форму камери, було орієнтоване з південного заходу на північний схід, мало по кутах чотири стовпи, між якими знаходилося видовжене в плані скупчення решток тілоспалення [Цимиданов, 2004, с. 135, с. 161, рис. 45,1]. Примітно, що в цьому похованні із Заповітного з південно-східної сторони від кремації лежав металевий ніж та кістки тварин (пригадаємо, що в кургані II з Іване з цієї-ж південно-східної сторони від тілоспалення лежав бронзовий кинджал, сережка, глиняна ваза і дві стегові людські кістки). Натомість з протилежної – північно-західної сторони в тілопальних гробницях Іване II (№ 4,5) та пох. 15/2 із Заповітного інвентар відсутній (рис. 3, II).

Тепер щодо влаштування тілопального майданчика і окремо від нього гробниці, які перекриті спільним курганним насипом. Особливий інтерес в цьому плані привертає відоме поховання № 2 кургану 3 біля с. Борисівка Одеської області** в якому, як припускають, похований представник соціальної верхівки сабатинівського суспільства [Березанская, Шарафутдинова, 1985, с. 494]. Останнього – найімовірніше, визначного воїна – піддали спаленню на майданчику розміром 1,8 x 2,0 м, після чого перенесли його прах у квадратну в плані гробницю, розміщену 3,5 м західніше. Спалені кістки небіжчика помістили у дерев'яну джкоподібну посудину, яку розмістили в центрі гробниці, а поруч неї поклали бронзовий кинджал, шкіряний щит обтягнутий бронзовим листом [Отрощенко, 2002, с. 170] із бронзовими заклепками, які припасовані на його поверхню у вигляді свастикоподібної композиції з ромбом в центрі та хребтову частину бика [Черняков, 1985, с. 139-141, рис. 72].

І в кургані Іване II, і в пох. № 2 кургану 3 Борисівки під насипами виявлені тілопальні майданчики. Це свідчить про те, що спалення і захоронення знатного небіжчика в обидвох цих культурах, відбувалося поруч. Крім того, захоронення з Іване II і елітне поховання з Борисівки здійснені в гробницях чотирикутної в плані форми. В одному, і в другому випадках бронзові кинджали виявились покладеними в західному секторі тілоспалень, а супровідний інвентар (у випадку Іване II – глиняна ваза, а у прикладі Борисівки – щит) – в південному секторі поховань. Видовжена форма основного – воїнського тілопального захоронення в гробниці Іване II може

---

*Схожі за призначенням ями по чотирьох кутах опущеної в ґрунт камери практикувало пізніше й білозірське населення (Кочковате, курган № 31; Колчево, Хаджилар, курган № 1). Однак, в жодній такій “стовповій ямці не виявлено залишків стовпів, враховуючи, що дерево добре зберігається в облицюванні стін і перекриттях. Сліди затікання намулу і землі на дні деяких з них, свідчать про те, що вони довго залишались відкритими [Ванчугов, 1977, с. 156-159].

**Кургани № 3 та № 6 Борисівки споруджені обабіч колосального за розміром кургану-I діаметром 110 м і висотою 9,5 м і разом з останнім утворюють гідний подиву поховальний комплекс, пов'язаний з поховально-обрядовою діяльністю носіїв сабатинівської культури [Шмаглий, Черняков, 1970, с. 52-53, рис. 40; Отрощенко, 2001, с. 165].

свідчити, що обпалені кістки останнього могли викласти в анатомічному порядку (як і в пох. № 1 цього ж кургану). Про таку ймовірність можуть свідчити і дві цілі обгорілі людські стегнові кістки, які покладені на краю згаданого тілоспалення.

Отже, наведені вище спостереження дають підставу для висновку про схожість поховальної обрядовості, яку простежуємо на прикладах захоронення представників військової знаті в курганах Іване II та Борисівки. Власне, борисівський елітний поховальний комплекс, як це вже відзначалось в літературі, має системну схожість з поховальним ритуалом першого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури, зокрема з тілопальними похованнями зрубної культури Нижнього Подніпров'я й зрубної культури загалом [Отрощенко, 2001, с. 166, 170].* Таким чином, маємо підстави припускати, що поховальний ритуал із зрубного ареалу поширювався на захід не лише у сабатинівське середовище і культуру Ноа (про участь носіїв зрубно-хвалинської культури у формуванні культури Ноа писали свого часу ще А. та М. Флореску) [див: Florescu, 1964, 1991], але й навіть значно північно-західніше – у верхів'я Збруча, Горині і Західного Бугу. Нещодавна знахідка бронзового кинджалу зі Шлипча біля Замостя [Czorek, 1996, s. 114-115, rys. 63] є другим, після згаданого поховання в Борисівці, випадком виявлення цього дуже своєрідного типу короткої клинкової зброї ближнього бою. Кинджал зі Шлипча (рис. 2, 3) за типологічними ознаками є значно ближчий до борисівського екземпляру, ніж до територіально ближчого кинджалу з кургану Іване II.

Торкаючись проблеми впливів азово-причорноморських степових і східнолісостепових культур на захід Українського Лісостепу, не можемо опустити такий специфічний характер групи пам'яток в Посянні, як здавна відомі в літературі три бронзових кинджали з Перемишля, Ярослава і Рожибівець та низки поховань сяньсько-верхньодністровського регіону. Згадані три кинджали із Середнього Посяння нашими польськими колегами і до сьогодні чомусь ще трактуються як “імпорт із середовища культури Ноа” [Czorek, 1996, s. 114; 2003, s. 143], хоча в культурі Ноа подібних кинджалів взагалі немає. Це непорозуміння можна, мабуть, пояснити неуважним прочитанням праць наших попередників, які одні з перших звернули увагу на присутність у Посянні в пізньому періоді епохи бронзи вихідців зі Сходу [Bukowski, 1977, s. 231]. Так, З. Буковський, пишучи про згадані кинджали з Перемишля, Ярослава і Рожибівець і співставляючи їх з впливами із південного сходу, наводив їм *паралелі* лише із середовища зрубної культури (до якої тоді відносили сабатинівську фазу), а впливи культури Ноа і цей дослідник, і Л. Крушельницька вбачали лише у двох чашах-канфарах, які виявлені на могильнику в Палюхах та в пох. № 1 та № 2 з розкопок М. Гедля в Городиську Долішньому на середньому Посянні [Крушельницька, 1985, с. 22-25]** Після детального, в т.ч. Металознавчого, аналізу згаданих трьох бронзових кинджалів з Посяння дослідники дійшли до висновку про їх місцеве виготовлення під впливами форм зброї із краснояцького металургійного осередку [Dąbkowski, 1972, s. 204; Bukowski, 1976, s. 52; Крушельницька, 1985, с. 36-37], який обслуговував потреби сабатинівського суспільства. Власне носії сабатинівської культури, а згодом і їх нащадки – носії білозірської культури (?) мали контакти із племенами Кубані і Північного Кавказу, а через них – і з цивілізаціями Близького Сходу, де бронзові кинджали були основною і найбільш масовою клинковою зброєю з IV тис. до IV ст. до нар. Хр. [Горелик, 2003, с. 15-18].

Вагання окремих сучасних зарубіжних дослідників визнати за згаданими посянськими кинджалами продукт місцевого виробництва до певної міри зрозуміле: в такому разі їм

*Сьогодні кількість зрубних тілоспалень обчислюється вже не десятками, а сотнями. Виразні серії кремацій опубліковані з Орільсько-Самарського межиріччя, Донбасу і Східного Надазов'я [Отрощенко, 2001, с. 166].

**Сьогодні і це припущення не витримує критики: аналогічні за формою двох чаші-канфари відомі на Тернопільському плато ще у пам'ятках передкомарівської групи (Остап'є, курган III), почапської культури (Дорогоща, пох. № 1 в кургані II) та в низці поховань прото- і ранньовисоцької фаз розвитку в межиріччі Західного Бугу і Горині (Дубно-Сурмичі, Майдан-Липно, Кустівці). Отже, двох чаші можемо вважати за місцеву форму посуду, яка з'явилася на заході Українського Лісостепу ще у ранній період епохи бронзи під впливом середньодунайських і південнокарпатських культур.

доведеться погодитися з думкою, що в східних районах поширення тарнобжегської групи щонайменше існували анклавю іншого за культурною приналежністю населення, в якого згаданий тип короткої клинкової зброї був не лише невід'ємною складовою його матеріального комплексу, але й були напрацьовані і зберігалися традиції його виготовлення.

Про безпосередню присутність у Посянні якогось іншого (не “підньотщинецького”, але і не “тарнобжегського” населення – пор. Czopek, 1966, s. 114), може свідчити пох. № 1 з розкопок М. Гедля на могильнику в Городиську Долішньому (Grodzisko Dolne). Небіжчик в цьому похованні був захоронений за цілком нетиповим для лужицької культури обрядом: кістки померлого після тілоспалення викладені в анатомічному порядку: зі східної сторони кістки черепа і зуби, а із західної – кістки ніг [Gedl, 1960, s. 86-88; Czopek, 1966, s. 130]. Тілоспалення відбувалось на стороні, а кераміка – так само “чужа” для лужицького середовища: двохуха чаша, а також тюльпаноподібний горщик не були перепаленими. Найближчу аналогію до цього обряду знаходимо в кургані Іване II, де в пох. № 1 обпалені кістки жінки також покладані в анатомічному порядку і тільки вже після тілоспалення на ці кістки були одягнуті бронзові прикраси.

Певні ремінісценції цього незвичайного обряду протримались у висоцькій культурі аж до фінальної – шостої фази її розвитку. Прикладом тому може свідчити парне пох. № 96 на могильнику у Висоцьку з розкопок В. Канівця 1951 р., де поруч з тілопокладанням знаходилась “...смуга кальцинованих кісток, яка своїми розмірами приблизно відповідала тілу дорослої людини. На південному кінці смуги, на місці голови знаходились перепалені уламки черепа; посередині, на місці рук і на північному кінці, де мали б бути ноги, зустрічались шматки трубчастих кісток... Кістки спалені не повністю, збереглись переважно у великих уламках, вуглин і попелу немає. Кремація проводилась на стороні, після спалення кістки були перенесені в могилу і складені в описаному вище порядку” [Канівець, 1951, рукопис; Бандрівський, 2002, с. 156] Той факт, що пох. № 1 і, можливо, пох. № 2 з Городиська Долішнього з розкопок 1955 р. схожі за способом захоронення до небіжчика в пох. № 1 кургану II Іване, дає підстави вбачати у вищезгаданих похованнях захоронення представників спорідненого за культурою населення, зокрема, його родоплемінної знаті.

Проблеми таксономії і періодизації

На сьогоднішній день видається можливим виокремити чотири локально-хронологічних групи на ранніх фазах розвитку висоцької культури. Отже, перша група – південноволинська, пам'ятки якої займають східну частину Волинської височини і прилеглу частину Малого Полісся. До цієї групи (огляд пам'яток якої було подано вище) зараховуємо могильники в Іване, Дубно-Сурмичах, Дитиничах, Пересопниці, Коритному, Майдан-Липно, можливо, Кустівцях, а також низку випадкових знахідок: бронзовий кельт з Костополя і бронзовий наконечник списа зі с. Нова Мошниця біля Здолбунова [Охріменко, 2005].

Друга група – північноподільська, пам'ятки якої поширені від середньої течії Збруча, верхів'їв Південного Богу та верхньої течії Серету і Горині. До даної групи, територія якої вивчена в розглядуваному плані вкрай недостатньо, віднесено поховання в Нетішині, поселення в Жукові II а також, випадкові знахідки: бронзові кельти з Личківець і Коцюбинців, які мають трапецієподібну фаску і належать до типу К-38 за Є. Черних, бронзові серпи з Товстого і Новосілок (група С-2,4 за Є. Черних), а також бронзовий клепаний казан з Антонін. Хоча спершу цей казан, (як і схожий до нього за формою ще один з Поділля) такі вчені як В. Бочкар'ов, Т. Венгжинович та ін. відносили до передскіфського часу і пов'язували з історичними кімерійцями, однак, після відкриття А. Нечитайло клепаного казана в кургані зрубної культури на Північному Кавказі, такі посудини почали визнавати за продукцію виробництва сабатинівського етапу [Тереножкин, 1976, с. 186; Крушельницька, 1985, с. 38]*.

*Остання знахідка цього типу – ще один клепаний казан на конічному піддоні, який за формою дуже схожий на антонінський екземпляр, походить з Комсомольського (дельта Волги в Астраханській області), остаточно вирішила питання з хронологією цього типу виробів. Клепаний казан в Комсомольську був розчищений у ґрунтовому кенотафі разом з ножем зрубного типу, бронзовою

З урахуванням останніх розробок в цій проблемі згадані казани Антонін і Поділля слід датувати не пізніше XV-XIV ст. до нар. Хр. і синхронізувати, скажімо, з псалієм з Белза, який має схожий стиль декору. Зрештою, в самій мікенській Греції, з якою носії сабатинівської культури, як вважають, мали безпосередні контакти, виробництво металевих казанів було досить поширене [Крушельницька, 1985, с. 38].

Третя з виділених у висоцькій культурі груп – вільховецька (ін. Ulwówek), відкрита ще перед Першою Світовою війною знаним українським пам'яткознавцем і археологом Богданом Янушем (Василем Карповичем), і зарахована ним-же до висоцької культури [Діло, № 273; Записки НТШ, т. 117, с. 19; Janusz, 1918, s. 212; WA, 1925, t. IX, s. 351-353; Janusz, 1930, t. II, s. 3-57]. Окрім таких поховальних комплексів, як Боратин Великий, Шепелі, Скірче, Городок-Пасовище до цієї групи слід, мабуть, зарахувати бронзові сокири із закраїнками: одну із Сокаля і чотири з с. Зимне [Маркус, Охріменко, 2005, с. 321, рис. 3,1-4], які можуть презентувати найранішу – протовільховецьку фазу розвитку, однак для її виділення на сьогодні ще недостатньо матеріалів. До ранніх пам'яток вільховецької групи мав-би бути віднесений, мабуть, і відомий псалій з Белза, який останньо передатований на час не пізніше XVI-XV ст. до нар. Хр. [Бандрівський, 2003, кн.1, с. 17], а також бронзовий кинджал зі Шлипча біля Замостя опублікований С. Чопеком [Czopek, 1996, s. 115, rys. 63], який за часом виготовлення і використання також міг би бути співставлений з белзьким псалієм.

На сьогоднішній час у вільховецькій групі можемо вирізнити три фази розвитку. Першу – ранньовільховецьку (1650-1350 cal.BC) синхронізуємо з активним проникненням у верхів'я Західного Бугу і Стиру впливів із сабатинівського і, можливо, зрубного середовища. До першої фази відносимо поховання в Городку-Пасовищі, Боратина Великого, Шепелів, можливо, Малої Осниці, кинджал зі Шлипча, псалій з Белза. До другої – класичновільховецької фази розвитку (1350-1150 cal.BC) зараховуємо поховання зі Скірча, могильник з Вільхового, Городка і Рованців, останній з яких першовідкривач зарахував до періоду $NaA_1 - NaB_1$ [Павлів, 1993, с.34-35]. До цієї ж фази відносимо бронзовий наконечник списа зі с. Піддубці Луцького району [Маркус, Охріменко, 2005, с.339, рис.13, 1] та бронзовий кельт зі с. Луків [Маркус, Охріменко, с.338, рис.12, 1]. До третьої фази розвитку (1150-800 cal.BC) зараховуємо могильник в Тяглові з певним застереженням щодо його культурної приналежності. Останньо, тяглівські матеріали передатовані Д. Павлівим на IX-VIII ст. до нар. Хр., хоча за даними Київської радіовуглецевої лабораторії, як зазначає дослідник, калібровані дати вказують на VIII-першу половину VII ст. до нар. Хр. [Павлів, 2004, с. 51]. До третьої фази розвитку, мабуть, треба віднести і деталі кінської упряжі передскіфського часу, нещодавно віднайдені на польській стороні Західного Надбужжя (за усним повідомленням п. Ельжбети Клосінської, за що висловлюю їй глибоку вдячність). Четверта – звенигородська група пам'яток, у східному напрямку поширена до верхньої течії Гнилої і Золотої Лип і верхів'їв Стрипи, на півночі сягає витоків Західного Бугу, а на заході – Посяння, тобто, включає природно-географічні райони заходу Опілля, значну частину Розточчя і передгірські райони Сяну й витоків Дністра. До розглядуваної групи зараховуємо епонімний могильник у Звенигороді з розкопок І. Свешнікова (див. вище), пох. № 1 та № 2 з розкопок 1955 р. в Городиську Долішньому і, можливо, найраніші тілопокладення в Палюхах та подібні до них на інших пам'ятках тарнобжегської групи. До звенигородської групи відносимо і низку випадкових знахідок: три бронзових кинджали з Перемишля, Ярослава і Рожубівець, про які мовилося вище, бронзові кинджал і наручний захисний браслет з Кам'янки Буської, бронзові скроневі підвіски білогрудівського типу з Гончарівки і Почап та бронзову сокиру з закраїнками з Хильчиць. Останню, слід, напевне, відносити до найранішої – першої фази розвитку звенигородської групи, верхню границю якої обмежуємо 1750 cal.BC.

бритвою з плоским упором лобойківсько-дербеденівського кола металевих виробів кам'яним пестом, розтирачем, золотою скроневою підвіскою та ін., [Boroffka, Sava, 1998, s.84, abb. 47; Отрошенко, 2001, с. 161-162]. Отже, клепані казани на пустотілих піддонах з Антонін і Поділля (останній – пишно орнаментований у крито-мікенському стилі), дають підставу синхронізувати їх з II-им періодом бережнівсько-маївської зрубної культури і розвинутим періодом сабатинівської культури

Можливо, до тієї фази слід відносити скроневі підвіски з Почап і Гончарівки та споруду–1 в ур. Лазки поблизу Винник, досліджену автором у 1991 р.

Другу фазу розвитку звенигородської групи (1750-1550 cal.BC), співставляємо з ранньосабатинівським періодом і I-им періодом бережнівсько-маївської зрубної культури. До другої фази зараховуємо згадані браслети і кинджал з Кам'янки Буської, які є типовими для могилевих культур Подунав'я, нижній шар поселення в Лагодіві в ур. "Помірки", (з розкопок автора 1994 р.), а також бронзовий кельт з Дідилова. До третьої фази розвитку (1550-1350 cal.BC) яку синхронізуємо з розвинутим періодом сабатинівської культури, та II-им періодом бережнівсько-маївської культури зараховуємо досліджені І. Свешніковим інгумаційні поховання на епонімній для цієї групи пам'ятці, які супроводжувалися двохумими чашами-канфарами; пох. № 1 та № 2 з розкопок 1955 р. в Городиську Долішньому; три бронзових вищезгаданих кинджали з Посяння і ще одну недавно виявлену знахідку: бронзову шпильку з протуберанцями у верхній половині стержня з Глинська поблизу Крехівського монастиря [Крушельницька, Чайка, 2006, в друці]. До четвертої фази розвитку розглядуваної групи (1350-1150 cal.BC), яку співставляємо з ранніми пам'ятками пізньосабатинівської (білозірської культури – ?), відносимо тілопокладення з південною орієнтацією голови на усій території групи, в т. ч. в Палюхах, Городиську Долішньому, Бахур-Ходорівці та ін., та численні випадкові знахідки (в основному, бронзових виробів).

Пропонована схема розвитку висоцької спільноти, її внутрішня таксономія і періодизація, безумовно потребуватимуть подальшого вдосконалення, можливо, перегляду якихось спірних чи малодоказових на сьогоднішній день припущень, а то й вилучення певних елементів, які не витримають перевірки часом. Ця праця не претендує на "всеохоплення" проблеми, а радше, сигналізує про необхідність перегляду вже усталених в науковій літературі поглядів на генезу висоцької культури, її хронологію, зовнішні зв'язки та інше.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки

1982 Прикарпаття і Волині доби бронзи. – К.

Артеменко И.

1987 Поздний бронзовый век лесной полосы Европейской части СССР // Археология СССР. – Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М. – С. 106-116.

Балагурі Е.А.

1968 Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області // Археологія. – К. – Т. XXI. – С. 135-146.

Бандрівський М.

2002 Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. – Львів. – С. 5-282.

2004 Етно-культурні процеси на Північному Поділлі та прилеглих регіонах в епоху бронзи (за матеріалами поховального обряду) // Історія релігій в Україні. – Науковий щорічник. – Львів. – кн. I. – С. 1-18.

2005 Висоцька культура і її східні зв'язки // На пошану Софії Станіславівни Березанської, (збірка наукових праць). – К. – С. 241-252.

Бандрівський М., Крушельницька Л.

2005 Покуття і Західне Поділля в контексті перегляду хронології епохи бронзи (передкомарівська група пам'яток) // На пошану Софії Станіславівни Березанської... – С. 212-227.

Березанская С.

1972 Средний период бронзового века в Северной Украине. – К. – С. 3-264.

Березанская С., Шарафутдинова И.

1985 Сабатиновская культура // Археология Украинской ССР. – К. – Т. I. – С. 489-498.

Березанська С., Гошко Т., Самолюк В.

2004 Колективне поховання тцинецької культури на р.Горинь // Археологія. – К. – № 1. – С. 111-125.

Ванчугов В.

- 1997 Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социальной реконструкции) // Археология и этногенез Восточной Европы. Материалы и исследования. – Одесса. – С. 154-167.

Гершкович Я.

- 1986 Новые данные о металлических псалях сабатиновской культуры Северного Причерноморья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк.

Горелик М.

- 2003 Оружие древнего Востока. – СПб. – С.3-315.

Канивец В.

- 1953 Памятники лужицкой культуры на территории западных областей Украины // КСИА. – К. – Вип. 2.

Козак Д., Оприск В., Шкоронад В.

- 1999 Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – К. – С.3-127.

Крушельницька Л.

- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К. – С. 3-161.

Крушельницька Л., Чайка Р.

- 2006 Нові матеріали епохи бронзи околиць Крехівського монастиря // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів. – (в друці).

Лагодовська О.

- 1948 Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. – К. – Т.ІІ. – С. 62-77.

Левицький О.

- 1995 Погребальный комплекс сабатиновской культуры у с.Кырнэцень // Древности Северного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – Т.V. – С. 159-165.

Никольченко Ю.М.

- 1975 Работы Ровенского краеведческого музея // АО 1974 г. – М. – С. 332-333.

Никольченко Ю.М., Киян Э.Ф., Оліфер О.М.

- 1974 Раскопки в Ровенской области // АО 1973. – М. – С. 320-322.

Отрощенко В.В.

- 1981 Срубная культура Степного Поднепровья (на материалах погребальных памятников): Автореф. дис... канд. истор. наук. – К. – 22 с.
- 2001 Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К. – 287 с.

Павлів Д.

- 1993 Нові пам'ятки “лужицької” культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К. – С. 11-56.
- 2004 Тяглівський могильник до праісторії Белза та його околиць // Белз і Белзька земля. – Белз. – С. 41-51.

Писларий І.А.

- 1991 Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. – К. – С. 52-66.

Свешников И.К.

- 1968 Богатые погребения комаровской культуры у с.Иванья Ровенской области // СА. – № 2. – С. 159-168.
- 1979 Вольнская группа тшинцеко-комаровской культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докл. – Донецк. – 3-6 декабря.

Свешников И.К., Никольченко Ю.М.

- 1982 Довідник з археології України. Ровенська область. – К. – С. 2-113.

Цимиданов В.В.

- 2004 Социальная структура срубного общества. – Донецк. – С.3-203.

Шарафутдинова И.Н.

1982 Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.

Шмаглый Н.М., Черняков И.Т.

1970 Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП. – Вып. 6. – С. 4-115.

Черняков И.

1985 Северо-Западное Причерноморье во второй пол. II тыс. до н.э. – К. – С. 3-172.

Berezanskaja S., Klochko V.

1998 Das Graberfeld vom Gordeelka. – Rahden/Westf.

Bukowski Z.

1976 Elementy wschodnie w kulturze lużyckiej u schyłku epoki brązu. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.

Bryk J.

1935 Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu // Światowit. – Т. XVI.

Gedl M.

1960 Sprawozdanie z drobnych prac archeologicznych prowadzonych na terenie województwa rzeszowskiego w 1955 roku // SA. – Т. 9. – S. 85-90.

Dąbrowski J.

1972 Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. – Wrocław.

Czopek S.

1966 Grupa tarnobrzaska nad Środkowym Sanem a Dolnym Wisłokiem. – Rzeszów. – S. 5-207.

Cynkałowski A.

1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – S. 1-269.

Swieszniak S.

1967 Kultura komarowska // AP. – Т. 12. – S. 1-36.

Przybysławski W.

1906 Repertoryum zabytków przedhistorycznych. – Lwów. – S. 3-77.

Filip J.

1969 Encyklopedisches Handbuch zur Uhr und Frühgeschichte Europas. Praha, 1966. – Bd. 1-2. – 664 s.

Fitzke J.

1938 Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu // ZOW. – Т. XIII. – S. 127-128.

Florescu A.

1964 Contributii la cunoasterea culturii Nona // Archeologia Moldovei. – Jasi. – № 3/2. – 143 p.

Vandkilde H.

1989 Von der Steinzeit bis zur Bronzezeit im Dänemark // Zeitschrift für Archeologie. – Т. 23.

Vandkilde H.

1992 Metal Analyses of the Skeldal Hoard and Aspects of Early Danish Metal Use // Journal of Danish Archeology. – Т. 9.

Mykola BANDRIVS'KYJ

PROBLEMS OF ETHNIC-CULTURAL ATTRIBUTION OF THE SITES IN NORTH-WESTERN PODILLJA, VOLHYNIAN HIGHLAND AND ADJACENT POLISSJA DURING THE FINAL STAGE OF MIDDLE – LATE PERIODS OF BRONZE AGE

The information about sites of the final stage of middle – late periods of Bronze Age from the basins of upper stream of Zbruch, Horyn' and Western Bug Rivers is summarized for the first time in the paper. On the base of analysis of the sites is shown that the formation of these sites was influenced by impulses not only from Bilohrudivka-Sabatynivka (and late by Belozers'k) environment but also from distant regions, Berzhnivs'k-Majevs'ka Zrubna culture for example. The author motivated the necessity of definition of Vysotska-Bilohrudivka cultural-historical society. It had special way of development, different from synchronic cultures of Central Europe, external relations, burial traditions and distinct material culture.